

Статті

Андрій ФРАНКО,
Оксана ФРАНКО

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

(за матеріалами особистих архівів)
Ф.Вовка та І.Франка)

Andriy FRANKO, Oksana FRANKO. For The Matter of Creation of the First Ukrainian Encyclopedia (on the Basis of the Files of Personal F.Vovk's and I.Franko's Archives).

У статті висвітлено процес від задуму до втілення в реальність ідеї видання першої української енциклопедії, ініціаторами і виконавцями якої були Федір Вовк, Іван Франко, Іван Раковський, Zenon Кузеля. Значна увага зосереджена на історико-етнографічних матеріалах першої та другої українських енциклопедій.

Ініціатива створення української енциклопедії належала видатному етнографу, антропологу, археологу та громадському діячеві Федору Кіндратовичу Вовку (1847–1918), який все своє життя працював для України, її науки і культури. Переслідуваний царським урядом за активну участь у національно-визвольному русі Громад (60–70-ті рр. XIX ст.), Ф.Вовк змушений був емігрувати за кордон, де перебував біля 30 років свого життя (1876–1905), з них майже 20 років – в центрі європейської науки і культури – Парижі (1887–1905). Тут він пройшов школу західно-європейської передової науки, своїми дослідженнями зробив вагомий внесок у світову наукову думку і став в один ряд з визначними європейськими вченими: Л.Манувріє, Г. і А.Мортільє, Й.Денікером та іншими¹. Водночас чи не всі його

намагання були спрямовані насамперед для розвитку української науки і культури. Візьмемо для прикладу його фундаментальну працю “Шлюбний ритуал і обряди на Україні” (1891–1892 рр.), що була надрукована в Парижі французькою мовою, десятки рецензій на праці українських вчених, в яких він знайомив світ з досягненнями вітчизняної науки.

В перші роки перебування в Парижі Ф.Вовк задумав написати українську енциклопедію, про що свідчить листування з І.Франком² та О.Русовим³, однак цю мрію тоді не вдалося здійснити.

Зацікавив Ф.Вовка працею над енциклопедією І.Франко, який був з ним знайомий з часу видання збірника “Громада” (друга пол. 70-их рр.). Письменник порекомендував Ф.Вовка як знавця “наддунайських країн” для чеського багатотомного видання “Ottov slovník naučný”, де останній опублікував декілька статей. Нами в особистому архіві І.Франка виявлено автографи Ф.Вовка цих дописів українською мовою, які письменник перекладав польською мовою і вислав до Праги. Серед інших заслуговують на увагу статті “Антропология України”, де Ф.Вовк вперше подав типові фізичні риси українців, “Антонович Володимир Боніфат[ій]ович”, де вперше за кордоном так широко висвітлюється біографія вченого та подано перелік його праць, котрі Ф.Вовк знав і цінував як його учень. Збереглись його автографи статей “Антоній Печерський”, “Ахтирка”, “Андрусівський трактат”⁴ та ін. Цікаво, що згодом ім'я Ф.Вовка також потрапило до Словника Отто⁵.

1918.– Ч. 2.– С. 141.

²Рукопис. відділ ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України. Фонд М.Возняка.– Од. зб. 629.– С. 110–113.

³Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАН України).– Ф. 3.– Оп. 1.– Од. 30 (2075–2078 “л”).

⁴Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України.– Ф. 3 (І.Франко).– Оп. 1.– Од. зб. 1607.– Ч. 244.

⁵Volkov (tez Volko) Fedor Kondratievic. Ottuv slovník Naučný. Pustroana encyklopedie obečnych vedmosti.– 1907.– Т. 26.– С. 938.

¹Хв[едір] Вовк. [Некролог] // Наше Минувле.– К.,

Багато років Ф.Вовк працював в редакції “Все-світньої географії” відомого французького вченого Е.Реклю. Про це згадував у некролозі В.Гнатюк⁶, але що саме написав Ф.Вовк – предмет скрупульозної праці. Це вимагає подальших пошуків, як і питання його участі у написанні “Географического Очерка Российской империи”. Вочевидь, тут необхідно додатково зазначити, що складні атрибуційні питання встановлення авторства та пошуку українознавчих статей заслуговують на окреме ґрунтовне дослідження.

На поч. 90-их рр. він взяв активну участь у виданні французької історико-географічної енциклопедії Боуле⁷. Виявлено 47 статей Ф.Вовка, які не ввійшли в жодну бібліографію праць вченого. Вважаємо, що це ще далеко не всі дослідження з написаних ним дописів в цій енциклопедії. Врахуймо, що це видання було надзвичайно популярне та поширене у Франції і в усій Європі.

Статті стосувались переважно України. Вони давали досить повну інформацію про її географічне, економічне, політичне, геополітичне, історичне становище. Вчений охоплює період від найдавніших доісторичних часів (від кам'яного віку) до 80-их рр. XIX ст. Інформація доволі широка, деталізована, конкретизована. Ф.Вовк часто вдається до короткого аналізу причин того чи іншого факту та робить відповідні висновки. Заслуговують на увагу статті: Україна, Запорізька січ, Гайдамаччина; статті про князів: Олега, Володимира, Ярослава Мудрого, княгиню Ольгу та ін.; українських гетьманів: Б.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Мазепу та ін.; видатних діячів його часу: Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша, всесвітньовідомого вченого українського походження М.Миклухо-Маклая та інших. Тут знайшли своє відображення описи історичних подій, війн, повстань, договорів. Окреме значне місце займають описи Києва, Харкова, Чернігова та багатьох інших міст України.

Завдяки Ф.Вовкові Франція, зокрема, і взага-

лі Європа знайомились з Україною: її минулим і сьогоденням. Десятки років тисячі читачів черпали цю інформацію, використовуючи її в наукових та популярних працях, статтях та художніх творах. Енциклопедії є специфічним універсальним джерелом, до якого звертаються постійно, оскільки вони зберігаються в багатьох бібліотеках, університетах, інститутах, школах. Важливо підкреслити, що Ф.Вовк не просто подавав інформацію, а й свої критичні оцінки, індивідуальне бачення того чи іншого явища. Вчений піддав науковому аналізу та цілісно охарактеризував Гайдамаччину, повстання С.Наливайка, Гадяцьку угоду, прийняття християнства та інші значні історичні події.

Цікавою сторінкою українсько-французьких зв'язків є участь Ф.Вовка у складанні “Великої французької енциклопедії” у 30-ти т., до якої вчений написав чотири статті: “Київ”, “Харків”, “Костомаров” і “Куліш”⁸. Широка інформація подана ним в дописі “Київ”, де висвітлено історію та географічне розташування цього міста відносно різних великих міст світу. Особливу увагу автор звернув на собор Софію Київську, ілюстрації якого (зовнішній і внутрішній вигляд) додаються в цій статті. Верстку цих дописів ми виявили в архівному фонді Ф.Вовка, але не виключена можливість публікації вченим ще інших матеріалів. Пошуки продовжуються. В архіві Ф.Вовка збереглась також верстка статті “Козаки”⁹ М.Драгоманова до Великої французької енциклопедії, яку, очевидно, запропонував йому для написання саме Ф.Вовк.

Першу українську загальну енциклопедію вдалося видати Ф.Вовкові в Петербурзі, куди він переїхав в кінці 1905 р. При університеті була створена так звана “Малоросійська комісія”, яка 1910 р. почала збирати матеріали для цієї праці, що мала закономірно вилитись в багатотомне видання. До роботи над енциклопедією були залучені кращі науково-інтелектуальні сили України, Москви, Петербурга: М.Грушевський,

⁶Гнатюк В. Хведір Вовк. 1847–1918 // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Кн. IV–VI. – С. 177–179.

⁷Bouillet. Dictionnaire universel d'Histoire et de Geographie. 30-me ed. – Paris, 1893.

⁸НА ІА НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 419.

⁹Там само. – Од. зб. 418.

В.Гнатюк, брати В. і Д.Щербаківські, О.Русов, Ф.Корш, О.Шахматов, М.Ковалевський, М.Сумцов, С.Єфремов та інші діячі. Енциклопедію мали видавати відомі московські видавці – брати О. та І.Гранати.

Поступово “Малоросійська комісія”, яку перейменовано в “Українську комісію”, створила свої відділення в Петербурзі і Москві. Редакція знаходилась у Петербурзі по вул. Моховій в будинку № 32. Керував редакційним комітетом академік М.М.Ковалевський, Московським відділенням завідував Ф.О.Корш.

Його структура складалась із декількох відділів. Відділ українського мистецтва спочатку очолював академік О.Шахматов, а з 1911 р. – Ф.Вовк. Він же був ініціатором і основним організатором цієї справи. Для того, щоб надати комісії і редакції наукової ваги, головами обрали людей з високими званнями академіків – О.О.Шахматова і М.М.Ковалевського.

З початком першої світової війни і встановленням суворої цензури постала загроза закриття української енциклопедії. Для Федора Кіндратовича це було найстрашнішим ударом. Скільки років виношувалась сама ідея створення ґрунтовної праці про Україну, яка б змогла заявити на увесь світ, що є такий народ, є така нація, яка має багатовікову культуру...

“Товариство братів О. та І.Гранатів і Ко” категорично відмовилось видавати енциклопедію в нових реаліях війни. До того ж, вже 15 серпня 1914 р. була закрита українська газета “Рада” в Києві та поширювалися чутки про припинення видання “Української життя” в Москві. Редактором останньої був саме той Ф.Корш, який очолював московський редакційний Комітет української енциклопедії. Між Комітетом і Товариством давно був підписаний договір, на видання витрачено понад десять тисяч карбованців, сплачено половину вартості рукописів. Виникли непорозуміння з М.А.Славінським, який завідував петербурзьким відділенням Товариства. Величезним зусиллям волі, після важких переговорів з братами Гранатами, Федорові Вовкові вдалося втілити в життя ідею видання, обмежившись двома томами

енциклопедичної книги “Український народ в его прошлом и настоящем”¹⁰, що вийшла в 1916 р. в самий розпал війни. Книга подавала географічні, кліматичні, історичні, етнографічні, статистичні, юридичні, культурні та інші відомості про Україну. Кожна стаття проходила через такі складні випробовування, що треба дивуватися, як ці монументальні фоліанти взагалі вийшли в світ. О.Русов, що на той час вже переїхав на Україну і подав статистичний матеріал до енциклопедії, так красномовно писав до Ф.Вовка про намагання видавців принизити роль українців:

“...брати Гранати не задоволені, що я усіх українців полічив, де б вони не жили у євр[опейській] Росії, і требують, щоб я обмежився тільки тими губерніями, де українці численно переважають усі інші народності, а де їх менше, ніж інших, то все “вилучити”, що редакція і видавці образилися, що я називаю сільську українську людність “корінною”, а всяку наволоч по городах – “іногородцями”. “Комітет” просить зменшити число статистичних таблиць і замість того написати ще статистику “неукраїнської людности”... Скільки роботи я поклав на статистичні таблиці, а вони кажуть, щоб половину з них викинути! Але ж я не поет, а статистик і не винен, що правда з офіційних джерел [перепис 1897 р. – А.Ф., О.Ф.] вічі комусь коле і не можу обходитися самими словами і поетичними образами, брехнею підбитими! ...тут я думав стрінути письменників у редакції, а не цензорів-націоналістів з “Союзу русского народа”! І доки ще буде те ж саме, що було при Краєвському (“Голос”) та Суворіну (“Новое время”), коли ми з тобою поневірялися перед ними, щоб хоч словечко сказали у своїх газетах про український народ. Вони, бач, раденькі були б, щоб цього народу зовсім не було на світі, а коли вже статистика показує його, хотять скільки можна зменшити його числа основні, а вироблені, тобто процентні, – зменшити”¹¹.

¹⁰Український народ в его прошлом и настоящем / Под. ред. Ф.К.Волкова, М.С.Грушевского, М.М.Ковалевского, Ф.Е.Корша, А.Е.Крымского, М.И.Туган-Барановского, А.А.Шахматова. – СПб., 1914–1916. – Кн. 1–2.

¹¹НА ІА НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. –

У фундаментальному енциклопедичному збірнику “Український народ в его прошлом и настоящем” Федір Вовк опублікував свої дві великі праці “Етнографічні особливості українського народу” та “Антропологічні особливості українського народу”. В архіві Ф.Вовка зберігаються рукописи цих робіт, проспект видання і коректура¹². Ці праці підсумували величезну багаторічну роботу вченого в галузі української антропології та етнографії. На основі всебічних досліджень українців від Карпат до Кубані, що були проведені ним і цілою школою його учнів і послідовників, – С.І.Руденком, Л.Є.Чикаленком, О.Я.Шульгином, М.П.Лебедєвим, О.Г.Алешо, Є.С.Артюховим, В.В.Сахаровим, Б.Г.Крижановським, Н.Ф.Кондрашенком, доктором І.Раковським та іншими, Ф.К.Вовк подав характеристику антропологічних (фізичних) і етнографічних ознак (рис) українського народу. Дослідженням була охоплена величезна територія, що простягалась від східної Галичини і західної Угорщини через Київську, Полтавську, Чернігівську, Волинську губернії, частину Воронежської, Курської губернії аж до Кубані. Вчений також проводив дослідження в місцевостях компактного проживання українського населення на польських, словацьких і угорських територіях Австро-Угорщини.

У праці “Етнографічні особливості українського народу” автор подав всебічний систематизований нарис. Розглянуто найрізноманітніші види господарської діяльності українців (хліборобство, скотарство, промисли і ремесла), знаряддя праці, засоби пересування, типи поселень, народне будівництво, одяг, харчування, особливості громадського та сімейного побуту, вірування, звичаї й обряди, народні знання. Ця праця визначала місце й роль українців у колі європейських народів, сприяла піднесенню національної свідомості і навіть за тоталітарних часів, коли ім'я ученого всіляко замовчувалось або таврувалось, була чи не єдиним ґрунтовним правдивим джерелом українознавства. В діаспорі ця праця слу-

жила хрестоматійним підручником в українських школах.

Задум Ф.Вовка написати справжню українську енциклопедію здійснив його учень і послідовник – голова Наукового товариства ім. Т.Шевченка Іван Раковський, який видав у 1933 р. “Українську Загальну Енциклопедію” у трьох томах¹³. Етнографічну частину до неї подав інший учень Зенон Кузеля (1882–1952)¹⁴, який змінив І.Раковського на посту керівника НТШ. Він же організував і очолив Інститут енциклопедії спочатку у Мюнхені, а з 1949 р. – у Парижі (Сарсель). Загальна частина у 2-х томах Енциклопедії українознавства вийшла ще за життя З.Кузеля. Окрім керівництва і редагування, він написав більшість етнографічних статей (історія української етнографії, етнографічні групи, господарство, будівництво, одяг, народні звичаї і обряди, народні знання¹⁵ та інші дослідження). Після смерті З.Кузеля його народознавчі статті увійшли до багатьох томів Енциклопедії українознавства, що виходили під керівництвом В.Кубійовича та інших вчених в Парижі. В Україні перші томи Української радянської енциклопедії почали виходити під керівництвом М.Бажана тільки з 1960 р.

Як бачимо, Федір Вовк та його учні і послідовники Іван Раковський і Зенон Кузеля зробили чимало для того, щоб Україна, її народ, тисячолітня історія та народна культура постали цілісно і водночас багатогранно перед усім світом.

Од. зб. 2085 л.– Арк. 1–2 зв.

¹²Там само.– Од. зб. 283, 284.

¹³Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання в 3-х т., багатоілюстрована, з кольор. табл., мапами та об'язками [під гол. ред. І.Раковського].– Львів; Станіславів; Коломия: Рідна Школа, 1933.– Т. 1–3.

¹⁴Кузеля З. Етнографія. Духова культура // Українська Загальна Енциклопедія...– Т. 3.– С. 521–529; Його ж. Матеріальна культура // Там само.– Т. 3 – С. 423–436.

¹⁵Енциклопедія українознавства. Загальна частина.– К.: Репринт видання 1949 року видавництва “Молоде Життя”.– 1994.– Т. 1.– С. 187–193; 194–199; 202–219; 220–227; 228–233; 234–243; 250–251.